

Ігор СЕРДЮК
(Полтава, Україна)

**Генеральний опис
Лівобережної України
1765 – 1769 рр.: виміри
локальної демографічної історії**

Вивчення демографічної історії населення певного регіону потребує залучення статистичних джерел та відповідних їхнім змісту й формі історико-демографічних методик. Дослідники новітньої демографічної історії проблем із джерелами відчувати не повинні, наприклад, дані переписів населення України 1989 і 2001 рр. на сьогодні доступні навіть в електронному варіанті в мережі Інтернет [4]. Інша річ зі статистичними джерелами середньовіччя й раннього Нового часу. Закономірно, що заглиблюючись у минуле історик стикається із проблемою інтерпретації, фрагментарністю статистичних джерел, а то і їх відсутністю взагалі. Однак ранньомодерна доба пропонує українському дослідникові доволі різноманітне коло джерел, які обліковують населення певного регіону чи окремого населеного пункту й дозволяють вивчати його демографічні характеристики¹.

На теренах України з-поміж обліково-статистичних джерел XVIII ст. вирізняється Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення й господарства, що проводився за указом Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьман-

---

¹ Основними демографічними характеристиками населення в історичній демографії вважається: статево-вікова структура населення (співвідношення між населенням різного віку і статі), природний рух (народжуваність, смертність, приріст), шлюбність (середній вік укладання шлюбу, різниця у віці між подружжям, шлюбний ринок, співвідношення між тими хто холостими / одруженими (заміжніми) / вдівцями (вдовами)), структура і типологія сім'ї (наприклад, за поширеною сьогодні типологією П. Ласлета виділяють п'ять типів сім'ї), міграційні процеси, стан здоров'я населення.

щини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим [7, с. 4-5].

На думку вчених, перепис був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [10]. Це не перебільшення, адже, наприклад, порівняння даних ревізії Стародуба 1764 р. з даними Румянцевського опису міста, явно на користь останнього, хоча б тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров'я переписаних осіб, тощо [16].

Матеріли опису локалізуються у фонді №57 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Вони складають 969 книг обсягом 300 – 1200 сторінок і містять інформацію необхідну для вивчення демографічних характеристик населення 10-ти полків тогочасної Гетьманщини. Джерело вказує вік, сімейний стан, стан здоров'я, стану приналежність, походження, родинні зв'язки, матеріальний стан і спосіб заробітку на життя мешканців дворів, що переписувалися [7].

Ми не будемо зупинятися на докладній характеристиці змісту Генерального опису, оскільки його потенціал, як історико-демографічного джерела досліджувався нами окремо [13; 14]. Зауважимо лише, що існуючі на сьогодні дослідницькі методики² дозволяють вивчати (за даними опису) наступні демографічні характеристики населення: статеву-вікову структуру, народжуваність, міграцію, різні аспекти шлюбності, типологію та структуру сім'ї, домогосподарства, стан здоров'я, антропоніміку, такі явища, як дитинство, старість, вдівство, сирітство, тощо.

Форма організації перепису та його територіальні рамки дозволяють вивчати тогочасний соціум, як цілісний об'єкт. У такому ракурсі ми можемо говорити про суспільство певного міста, сотні, полку й зрештою, Гетьманщини. Останній аспект потребує уточнення: населення якої території обліковує джерело? Сучасна офіційна назва документу „Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.” була введена до широкого наукового обігу у 1959 р. з публікацією географічного покажчика опису [7]. На нашу думку, така назва не відображає територію охоплену описом, оскільки в другій половині XVIII ст. поняття „Лівобережна Україна” не вживалося. З іншого боку, територіальні рамки опису не співпадають і з рамками Лівобережжя в сучасному значенні, адже вони охоплюють територію Стародубського полку, яка сьогодні

---

² Наприклад, історико-демографічні методики французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма, конкретно Генерального опису стосуються методики аналізу „одного переписного листа”, яким є обране нами джерело. *Див.:* [1]

є частиною Російської Федерації, або Київський полк, який частково належав до Правобережжя.

Для окреслення території опису, видається доцільним застосування непопулярного в сучасній історіографії [6, с. 9] терміну „Малоросія”, який уживався в офіційній документації, пов’язаний із проведенням перепису. У такому випадку потрібно говорити про демографічні характеристики населення (соціуму) Малоросії, як регіону. Нагадаємо, що й перші дослідники опису Дмитро Багалій [2] та Микола Василенко [4] називали джерело Генеральний (або Румянцевський) опис Малоросії. Отже, територія Малоросії є найбільш узагальненим рівнем простору охопленого джерелом, закономірно, що укладачі поділяли цей простір відповідно до тогочасного адміністративно-територіального устрою: на полки й сотні.

Такий поділ простору може співвідноситись із трирівневою моделлю членування простору запропонованою французьким ученим Фернаном Броделем. Найвищим її рівнем є „провінція” – територія яка була батьківщиною для людини середньовічного й постсередньовічного суспільства (наприклад, у Франції це Савоя або Бургундія) [3, с. 287-289].

Другим рівнем є „край” – територія зосереджена навколо якоего центру (міста), що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність. На рівні краю визначалися й певні адміністративні функції, у Франції їх виконували бальяжі й сенешальства [3, с. 287]. Броделівський край певним чином може співвідноситись з полковим рівнем, однак при цьому він не обов’язково дублює територію полку. Так сучасний історик Дмитро Вирський як край у XVII – XVIII ст. виділяє Кременчуччину – регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі – нижньою течією Тясмина й районом навпроти гирла Ворскли [5, с. 247-249]. Отже, у досліджуваний нами період Кременчуччина включала в себе польські землі Правобережжя, частково північ Новоросії, південний захід Полтавського полку, південь Миргородського й Лубенського полків.

Інший варіант виокремлення краю – Стародуб’є, уживаний дослідниками для позначення однієї з найбільших на теренах Російської Імперії старообрядницьких колоній. Ті її поселення, які локалізувалися в межах Стародубського та Чернігівського полків³, були об’єднані в

³ Стародуб’є – це частково ще й білоруські території, населені старо-вірами.

окрему адміністративну одиницю: “Государеві описні малоросійські розкольніцькі слободи”. На основі історико-демографічного аналізу даних Генерального опису та матеріалів III й IV ревізій Юрій Волошин дослідив соціальні процеси в середовищі цієї особливої етноконфесійної групи населення Гетьманщини [6].

Простішим рівнем членування простору, за Ф. Броделем, є кантон – містечко та ореол кількох залежних від нього сіл. Село повинно було знаходитися від містечка, на такій відстані, щоб за день можна було дістатися на ринок і повернутися назад. Для Франції середню площу кантону вчений визначав у межах 170 кв. км. [3, с. 283-284], нескладні підрахунки дають нам можливість уявити кантон, як містечко із селами й хуторами в радіусі 7-8 км. Вочевидь середньостатистична сотня займала більшу територію ніж французький кантон, однак зауважимо, що Фернан Бродель уважав чим слабше заселений край, тим ширші його кордони.

Початковим рівнем простору є „ізолят”⁴ – мінімальна одиниця сільського населення, яка відповідає одному, або кільком селам, пов’язаним між собою [3, с. 282].

Дані Генерального опису дозволяють вивчати населення певної території на будь-якому з названих рівнів, при цьому особливо цікавим, з точки зору демографії, є вивчення особливостей демографічних характеристик населення різних регіонів, міського і сільського соціумів, переміщення населення у межах певної території, його взаємодія.

Дослідження статево-вікової структури населення різних територій є перспективним для визначення впливу на нього голоду, нещодавно, засух, епідемій, які в окремих регіонах проявлялися по-різному. Актуальним видається вивчення демографічної поведінки населення

---

⁴ “Ізолят” – демографічний термін, яким називають мінімальну одиницю сільського населення, яка може вижити і відтворити себе, для цього вона повинна нараховувати щонайменше 400 – 500 осіб. Як приклад, Ф. Бродель наводить аналіз географії шлюбів у п’яти селах Шамапані за сто років. З яких 56,3% – були укладені всередині конкретного села, 12,5% – між мешканцями двох з п’яти сіл, з решти 31,2% шлюбів абсолютна більшість не виходила за межі кола з радіусом 10 км. Див.: [3, с. 284] Аналогічні дослідження можна проводити і за даними Генерального опису, однак при цьому вони охоплюватимуть значно менший хронологічний період.

Ігор СЕРДЮК. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. ...

„хліборобських” і „нехліборобських” районів⁵, відмінності якої може проявлятися в різній мобільності, шлюбній поведінці (наприклад, у різному шлюбному віці чи чисельності холостих осіб).

Незважаючи на те, що Генеральний опис складався для всіх десяти полків, книги перепису окремих сотень до нашого часу збереглися фрагментарно, або ж не дійшли взагалі. З лютого 1769 р. джерело зберігалося в архіві Малоросійської колегії в Глухові, документи лежали у вологому підвалі. Уже в 1776 р. виявилось, що кілька в'язок опису зогнило: Хорольської сотні Миргородського полку, Бакланської й Шептаківської сотень Стародубського полку, першої Лубенської, другої Пирятинської, другої Чигриндубравської, першої Сенчанської та Лукомської сотень Лубенського полку. Частина матеріалів опису Полтавського полку згоріла під час пожежі 1784 р. у Глухові. [7, с. 9-10] Це значно ускладнює вивчення населення окремих територій, або ж робить його неможливим взагалі.

Генеральний опис подає відомості про близько 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини, щоправда, він бере на облік не всіх їхніх мешканців, особливо це стосується міст. У містах було більше прийшлого на певний (нетривалий) час люду: солдати на постої, торговці, тимчасові наймити, злодії, жебраки, прочани, особи, які мали справи в сотенних чи полкових правліннях, інші. На думку Олександра Гуржія, шляхи тогочасних міграцій теж проходили через міста, що збільшувало чисельність тимчасової людності [8, с. 101]. Звичайно, що ці категорії осіб не відображені в документі фіскального характеру, це потрібно враховувати при обчисленні загальної кількості населення певного міста чи села.

На рівні міста соціум можна розглядати як цілісний об'єкт, і як систему, що складається з багатьох підсистем – мікрогруп, які взаємодіяли між собою. Такими мікрогрупами можуть бути міщани, як найбільш стабільний елемент міського населення того часу [21, с.273], козаки, посполиті, купці. Генеральний опис указує етнічну приналежність

---

⁵ Основними хліборобськими районами Лівобережжя Є. Острась називає: Переяславський, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький, Київський, південні частини Чернігівського і Ніжинського полків. До них не належали: Стародубський полк, Чернігівський і Ніжинський полки (за виключенням їх Півдня). У цьому контексті цікавим видається і поділ на степовий і лісовий регіони, межа між якими проходила по лінії: Глухів – Ніжин – Київ. *Див.:* [11, с. 9, 15].

окремих осіб, як то серби, волохи, великороси, греки, що дає можливість вивчати демографічну поведінку етнічних мікрогруп в умовах чужорідного етнічного середовища. Наприклад, аналіз матеріалів перепису греків Ніжина засвідчив істотні відмінності демографічних характеристик цієї мікрогрупи від решти населення міста, з одного боку, і значний її вплив на характеристики та соціальні процеси міського соціуму загалом⁶ [15]. Зрештою, джерело виділяє окремі групи маргіналізованого населення: як то старців і шпитальних жебраків, поведінка яких визначалася не станом чи етнічною приналежністю, а специфічним способом життя.

Основною ланкою (одиницею) перепису був двір або ж бездвірна хата. Наприклад, у чистовику опису Стародуба вони ретельно пронумеровані, указано їхнє розташування, переписані будівлі, і що особливо цінно для демографів, мешканці двору обох статей із вказівкою всіх зазначених вище демографічних даних [18]. Ця інформація слугує джерелом для вивчення особливостей функціонування домогосподарств. Прикладом (ймовірно єдиним) таких досліджень за даними Генерального опису є окремий розділ монографії Юрія Волошина. У ньому автор розглянув населеність, середнє число мешканців, структуру й типологію домогосподарств розкольніцьких слобод Північної Гетьманщини [6].

У сучасній історичній науці існує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст. на теренах Європи поняття сім'я й двір були тотожними, зміст Генерального опису це підтверджує [6, с. 214-215]. Вказівки родинних зв'язків мешканців двору дозволяють вивчати існуючі типи сімейної організації й співвідношення між ними, розміри сімей різних типів, тощо. У цьому контексті актуальним видається порівняльний аналіз співвідношення простих (нуклеарних) і складних сімей міського й сільського населення, що дозволить зробити висновки про вплив міського способу життя на сімейну організацію.

---

⁶ Основну її частку склали мігранти, серед яких переважали чоловіки віком 14 – 59 років. Тому серед греків чоловіків активного віку було більше ніж у складі місцевого населення. Цим чоловікам не вистачало наречених всередині грецької громади, і частина з них залишалися холостими, або ж одружувалися з представницями українського населення Ніжина. Такі одруження порушували баланс на місцевому шлюбному ринку, тому у населенні Ніжина було більше холостих чоловіків порівняно з іншими містами і менше незаміжніх дівчат шлюбного віку.

Поряд із сім'єю в історичній демографії традиційно вивчається шлюбність. Існуючі на сьогодні історико-демографічні методики за даними одного переписного листа (до такого виду облікової документації належить Генеральний опис) визначають середній шлюбний вік населення, вікову різницю між подружжям, тривалість шлюбу, поширення повторних шлюбів, рівень остаточної безшлюбності. Важливими є вказівки сімейного стану взятих на облік осіб, зокрема для неодружених чоловіків застосовувався термін „хлопец” [17, арк. 135 зв.], „холост”, для незаміжніх дівчат – „девка” („девица”) [18, арк. 400 зв.], для вдівців і вдів – „удов” [20, арк. 50 зв.], „удова ... (далі вказувалася станова приналежність, походження, ім'я, прізвище її покійного чоловіка, а потім вже ім'я самої вдови – *I.C.*) [19, арк. 7 зв.]

Генеральний опис фіксує місце народження чоловіка й дружини, їх стану й етнічну приналежність (*напр.*: „нации и веры греческой”) [18, арк. 14 зв.]⁷. Ці відомості цінні для вивчення шлюбного ринку, поширення міжстанових і міжетнічних шлюбів. Наприклад, у Ніжині такі шлюби укладалися передусім греками й українськими дівчатами [17; 20], у Переяславі [19] і Стародубі [18] помітними учасниками шлюбного ринку були російські купці, відставні солдати сербських гусарських полків, представники інших етносів.

Соціум, як система складається не лише з підсистем (мікрогруп, про які ми говорили вище), а й із конкретних індивідів. Усереднені обчислення демографічних коефіцієнтів, дають лише загальні уявлення про існуючі рамки (коридор) демографічної поведінки конкретних осіб. Однак ця поведінка була винятково індивідуальною й доволіно спрямовувалася в межах санкціонованого суспільством „коридору”, а то й виходила за них. У багатьох випадках інформаційний потенціал Генерального опису, достатній для того, щоб реконструювати індивідуальну демографічну поведінку, висловити припущення щодо мотивів її здійснення⁸.

---

⁷ Іноді вказівка етнічної приналежності в Генеральному описі може видаватися дещо курйозною, так у Переяславі жив „полковой цилурихъ Григорий Ярославский родимецъ нации нѣмецкой города Вилны з евреевъ”. *Див.*: [19, арк. 126зв.]

⁸ Прикладом такої реконструкції може бути історія переяславської вдови Євдокії, яку ми спробували відновити за безпосередніми даними опису і опосередкованими вказівками. Після смерті чоловіка Євдокія залишилася одна з п'ятьма дітьми, але змогла вдруге вийти заміж уже

Матеріали опису дають інформацію про світоглядні уявлення щодо власного віку, дитинства, старості притаманні представникам ранньомодерного соціуму Гетьманщини. Наприклад такі дані, як вік чи стан здоров'я записувалися зі слів узятих на облік осіб, тому відображають „усне” їх сприймання властиве тогочасному суспільству.

Таким чином, слід констатувати, що Генеральний опис є досить інформативним джерелом, яке дозволяє вивчати різні особливості функціонування тогочасного суспільства. Його зміст і форма відповідають сучасним історико-демографічним методикам спрямованим на дослідження основних демографічних характеристик ранньомодерного суспільства. Дані характеристики можна вивчати на різних територіальних рівнях, чи рівні різних мікрогруп, що були складовою соціальної структури. Джерело надає можливість для спроб реконструкції стратегій індивідуальної демографічної поведінки, містить інформацію про долю окремих осіб. При цьому Генеральний опис лише починає привертати увагу істориків-демографів, тому його потенціал у цій сфері залишається нереалізованим.

Джерела та література

1. *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997. – 207 с.
2. *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402-432.
3. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. – Т.3.: Время мира / Пер. с франц. Л. Куббеля. – М., 1992. – 680 с.
4. *Василенко Н.* К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии // Киевская старина. – 1882. – №. 12. – С. 453-461.

через рік. Співставлення інформації про вік вдови, її матеріального становища з аналогічними даними про її нового чоловіка, нормами тогочасного законодавства та цеховими правилами дозволяє припустити, що для обох це був доволі вигідний альянс. „Новий” чоловік, котрий до шлюбу був козиром, дістав місце у шевському цеху, яке успадкувала вдова, двір і хату в Переяславі. Вдова, успадкувала місце в цеху, але, як жінка, не могла займатися ремеслом, тому шлюб їй був необхідний, щоб прогодувати себе і дітей. Це був єдиний повторний шлюб вдови з дітьми зафіксований у описі Переяслава. *Докладніше про цей сюжет див.:* [12].

Ігор СЕРДЮК. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. ...

5. *Вирський Д.* Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2007. – Вип. 1. – С. 247-258.

6. *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

7. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – 185 с.

8. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – 222 с.

9. Дані переписів населення 1989 р. та 2001 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gmdh.net/pop/ustat5.htm>; <http://www.ukrstat.gov.ua>; <http://www.ukrcensus.gov.ua>

10. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

11. *Острась Е.С.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003. – 80 с.

12. *Сердюк І.* Відвіці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 175–181.

13. *Сердюк І.* Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55-62.

14. *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144-152.

15. *Сердюк І.* Статеві-вікова структура грецького населення Ніжина (за даними Румянцевського опису 1765 – 1769 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. Конф., 10 – 11 квіт. 2009 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2009. – С. 291-297.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19349.

17. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39.

18. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

19. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278.

20. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 341.

21. Warszawa w latach 1526 – 1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., i in.] ; pod red. S. Kieniewiczza. – Warszawa: „Panstwowe wydawnictwo naukowe”, 1984. – 672 s.

Ігор Сердюк (Полтава, Україна) Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії

У статті аналізується потенціал Генерального опису Малоросії, як історико-демографічного джерела для вивчення населення Гетьманщини на різних територіальних рівнях. Розглядаються можливості вивчення функціонування ранньомодерного соціуму як цілісної системи та окремих її складових.

Ключові слова: Генеральний опис, демографічні характеристики, джерело, населення, територія

Игорь Сердюк (Полтава Украина) Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг.: измерения локальной истории

В статье анализируется потенциал Генеральной описи Левобережной Украины как историко-демографического источника для изучения населения Гетьманщины на разных территориальных уровнях. Рассматриваются возможности изучения функционирования позднесредневекового социума как цельной системы и отдельных ее составляющих.

Ключевые слова: Генеральная опись, демографические характеристики, источник, население, территория

Ihor Serdyuk (Poltava, Ukraine) The General description of the Left-bank Ukraine 1765–1769 years: the level of local demographic history

A potential of the General description of Little Russia is analyzed as historical-demographic source for study of population of Hetmanschyna on different territorial levels. Possibilities of study of the operation of the early-modern society are considered as integral system and its separate components.

Key words: General description, the demographical characteristics, source, population, territory